

Јелена Тешић

Економски факултет,
Универзитет у Бањој Луци,
БиХ

✉ jelena.tesic@efbl.org

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОТЕКЦИОНИЗМА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

SPECIFICITY OF PROTECTIONISM IN THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS

.....

Резиме: *Искуство ранијих криза показује да кризни услови узрокују промјене у спољнотрговинској политици земаља. Предмет овог рада јесте анализа примјене протекционистичких мјера у условима последње кризе. Циљ рада јесте да се установе специфичности и тенденције у примјени протекционистичких мјера као посљедица глобалне економске кризе. Одговор за којим се трага односи се на питање да ли је савремена криза утицала на промјене у интензитету и врстама примјењених протекционистичких мјера, те како се то одражава на даљу либерализацију међународне трговине. Прелиминарни резултати истраживања показују да су неке од протекционистичких мјера значајније и чешће коришћене, те да је њихова примјена обиљежила кризу. За разлику од доминантно царинског протекционизма из времена Велике депресије, протекционизам у условима последње кризе обухвата широку лепезу, често „невидљивих“, софистицираних нецаринских баријера, што му је у научној литератури донијело епитет скривеног протекционизма. Отуда потреба да се утврде основне специфичности и еволутивни карактер протекционизма као једне од посљедица кризе.*

Кључне ријечи: *мјере протекционизма, скривени протекционизам, глобална економска криза.*

JEL класификација: *F13*

Summary: *Experience of the previous crisis suggests that condition of crisis cause changes and shifts in foreign policy of countries. The subject of this paper is to analyze implementation of protectionist measures in conditions of the recent crisis. Scope of the paper is to determine the specificity and trends in the implementation of protectionist measures as a result of the global economic crisis. Wanted answer relates to the question whether contemporary crisis has affected the intensity and types of implemented protectionist measures, and how this reflects to the future liberalization of international trade regime. Preliminary results show that some protectionist measures have been more significantly and more often used, and that their implementation marked the crisis. In contrast to tariff protectionism in times of Great Depression, protectionism in times of recent crisis includes wide range of sophisticated, often invisible, non-tariff barriers, what is in the scientific literature characterized as the murky or hidden protectionism. This implies the need to identify the basic characteristic and evolutionary character of protectionism as a result of the contemporary crisis.*

Key words: *measures of protectionism, murky protectionism, global economic crisis.*

JEL Classification: *F13*

1. УВОД

Осим у периодима економских криза, период након Другог свјетског рата обиљежен је сталним и брзим растом међународне трговине, те сталним напорима ка њеној либерализацији. Глобална економска криза која се јавила најприје у финансијском сектору 2007. године, а интензивирана је у септембру 2008. године, утицала је на преткризне трендове међународне трговине, као и на спољнотрговинске политике земаља. Међународна трговина је у 2009. години, на годишњем нивоу

забиљежила највећи пад од завршетка Другог свјетског рата од 12,5%, док је пад по кварталима био толико оштар, изненадан и синхронизован да је у литератури окарактерисан као „велики колапс међународне трговине“ (engl: *The Great Trade Collapse*).

Интензивирање глобалне економске кризе и оштар пад међународне трговине, представљали су индикатор притиска за појачану примјену протекционистичких мјера. Иако реакције земаља нису биле у тој мјери протекционистичког карактера као за вријеме Велике депресије, у условима последње кризе забиљежен је примјетан тренд интензивније употребе додатних баријера у међународној трговини, и то најчешће у облику нецаринских баријера *скривеног* протекционизма.

Међународне институције, прије свега Свјетска трговинска организација (WTO), али и Конференција Уједињених нација о трговини и развоју (UNCTAD), те Организација за економску сарадњу и развој (OECD), од трећег квартала 2008. године уводе појачани надзор мјера спољнотрговинских политика управо због бојазни да би у кризним условима могло доћи до значајније протекционистичке реакције. Независна истраживачка иницијатива Центра за истраживање економске политике (Center for Economic Policy Research-CEPR) под називом Global Trade Alert (GTA), такође је покренута са истим циљем. Досадашње анализе WTO не пружају разлога за алармирање јавности о питању ескалације протекционизма, док су закључци GTA на које се позивају и многа друга релевантна истраживања и студије забрањивајући. Овакав нејединствен став произлази из чињенице што се протекционистичке мјере у савременим условима често примјењују на веома суптилан начин, а не отвореном дискриминацијом иностране конкуренције, те што стално долази до развијања нових облика нецаринских баријера чије је увођење нетранспарентно, а ефекти теже мјерљиви. Поједини истраживачи (Baldwin, Evenett 2009, Evenett, Wermelinger 2010) посебно наглашавају карактер протекционизма у посљедњој кризи јер су мјере примјењиване у форми тзв. мрачног или скривеног протекционизма. Овакве форме протекционизма су често „невидљиве“ јер њима чак не морају бити прекршена правила WTO, али је једини циљ таквих мјера дискриминација иностраних конкурената.

Искуство кризе из 70-их и кризе из 80-их година XX вијека показало је да, иако ни тада није дошло до ескалације протекционизма, мјере примијењене у то доба у форми тзв. пузајућег протекционизма (Erixon 2009) још задуго су остале на снази и након изласка из кризе. Карактеристичан примјер таквих мјера биле су мјере *добровољног ограничења извоза*. Fredric Erixon и Razeen Sally (2010: 9) данашње тенденције у спољнотрговинској политици земаља које се манифестују у примјени мјера *скривеног* протекционизма пореде управо са карактеристикама протекционизма из 70-их и 80-их година, а не са оним који је владао у вријеме Велике депресије 30-их година XX вијека.

Евидентно је да кризни услови узрокују промјене у спољнотрговинској политици земаља, какав је случај и са посљедњом кризом. Ово потврђује потребу да се истражи начин примјене протекционистичких мјера у условима глобалне економске кризе, те да се утврде основне специфичности и еволутивни карактер протекционизма као једна од посљедица кризе¹.

¹ Глобална економска криза (енгл: *Global Economic Crisis*) користи се као израз за посљедњу кризу насталу 2007/2008. године. Иако се у литератури могу наћи разни изрази за посљедњу кризу, овај нам се чини као најприкладнији и најчешће коришћен, нарочито на англосаксонском говорном подручју одакле је криза и потекла. Упоредо са овим изразом, користиће се и израз савремена криза, посљедња криза или само криза, када је очигледно о којој кризи се ради. Такође, израз *global* радије је остављен као *глобална* (није преведен као *свјетска*) јер се чини да боље одражава глобални карактер кризе у данашњем економски високо интегрисаном, односно глобализованом свијету.

2. ТЕОРЕТСКО ИЗУЧАВАЊЕ О ПРОТЕКЦИОНИЗМУ У УСЛОВИМА КРИЗА

Развој протекционизма као научно-теоријског концепта, иако започет много раније, нагло је убрзан са првом забиљеженом економском кризом у историји (Prlić, Marić 2008: 130). Сматра се да је прва модерна економска криза забиљежена 1873. године. Тада су се земље, попут Сједињених Америчких Држава (САД), Њемачке и Француске, управо примјењујући протекционистичке мјере, штитиле од привредно најразвијеније Енглеске. Главни инструменти заштите домаће индустрије у то доба биле су царине, а последице се уводе квоте и контингенти.

Гледајући ближе у прошлост, парадигму протекционизма у вријеме Велике депресије представља Smoot-Hawley закон из 1930. године који је имао катастрофалне последице по свјетску трговину тог времена. Царине су у САД подигнуте за више од 900 производа, са просјечних 25% на 50% што је изазвало трговинске партнере САД да приступе једнако лошој одмазди. Просјечна царина у Француској већ у 1931. години повећана је на 38%, а у Њемачкој на 41%. На сцени је био трговински рат. За три године, од 1929. до 1933, свјетска трговина опала је за 66 процената (Bussière et al 2010: 7). Економисти сматрају да је више од половине укупног смањења свјетске трговине у том периоду резултат пораста царинских и квантитативних ограничења. Ово је само повећало сиромаштво, незапосленост и социоекономске тензије. Стопа незапослености у САД порасла је са 3% у 1929. на 25% у 1933. години (Dadus 2009). Поред тога, у циљу подстицања извоза и смањења увоза, уведене су „драконске“ девизне контроле и земље су приступиле конкурентским девалвацијама својих валута. Велика Британија је 1931. напустила златно-девизни стандард и девалвира је фунту за 30%, док су је САД и Француска пратиле у томе девалвирајући своје валуте 1933. и 1936. године (Deutsche Bank 2009: 3).²

Царине и квантитативна ограничења били су карактеристика отвореног протекционизма из времена Велике депресије. Недуго по окончању Другог свјетског рата и потписивања Генералног споразума о царинама и трговини (The General Agreement on Tariffs and Trade-GATT) процес либерализације међународне трговине одвијао се кроз снижавања царина на мултилатералном нивоу. С обзиром да су земље потписнице GATT-а константно снижавале царине кроз рунде преговора, простор за практиковање протекционизма постојао је у форми разних нерегулисаних нецаринских баријера. Растућа примјена нецаринских баријера у међународној трговини била је повод многим истраживачима да ову појаву назову *нови протекционизам* (Salvatore 2009: 299, Vjelić 2004: 62, Baldwin 1986, Hamilton 1988). Данас према процјенама UNCTAD-а постоји преко 100 врста нецаринских баријера, сврстаних у шест категорија, које се даље разврставају у поткатогије (Mikić, Wermelinger 2010).

Нови протекционизам, тј. појачана примјена нецаринских баријера додатно су подгријани стагфлацијом из 70-их година, када је свијет искусио шокове као што су нафтна криза и слом бретонвудског монетарног система, и рецесијом из 80-их година. Тада је поново у праксу враћена појачана интервенција држава у облику регулације тржишта рада, регулације тржишта капитала, субвенција погођеним индустријама, те разних фискалних стимуланса. У домену спољнотрговинске политике такође долази до заокрета. САД и земље тадашње Европске заједнице уводе „добровољна ограничења извоза“ (енгл: *Voluntary Export Restraints*), споразуме о расподјели пласмана производа (енгл: *Orderly Market Arrangements*), обавезан домаћи садржај (енгл: *Local-Content Requirements*) и бројне друге нецаринске баријере чији је очигледан циљ помоћ домаћој индустрији и заштита од иностране конкуренције. Поред ових мјера, погођене индустрије, прије свега аутомобилска, у САД и Западној Европи добијају и

² Претходна два пасуса која се односе на протекционизам прве економске кризе и карактеристике протекционизма из времена Велике депресије базирана су на истраживању спроведеном у: Јелена Тешић и Драган Глигорић 2010.

финансијске пакете помоћи. На сцени је био *нови протекционизам* и *управљана трговина* 70-их и 80-их година (Eixon, Sally 2010: 9). Тај нови протекционизам окарактерисан је као *пузајући* протекционизам. За разлику од отвореног трговинског рата за вријеме Велике депресије у форми царинских *хајки*, квота, драконских девизних контрола и конкурентских девалвација, протекционизам 70-их и 80-их година био је мање видљив, али мјере увођене у то доба имале су несумњиво дискриминаторан карактер. Додатно, мјере као што су *добровољна ограничења извоза*, *споразуми о расподејли пласмана* и *обавезан домаћи садржај* остале су на снази и након изласка из кризе и биле су карактеристика трговинских односа све до 90-их година. Тек након окончања уругвајске рунде преговора, земље су се обавезале да неће додатно уводити овакве мјере, те да ће се у наредном периоду оне постојеће постепено укидати.

Искуство са претходним кризама показује да је притисак за протекционизмом директно пропорционалан брзини, дубини и трајању кризе. С обзиром да су сва три параметра у случају посљедње кризе била значајна, притисак за протекционизмом био је очекивана реакција (Dadush 2009). Међутим, на самиту Групе 20 (Г20) у новембру 2008. године у Вашингтону, свјетски лидери дали су заједничку изјаву у којој се обавезују на уздржавање од протекционизма, те на посвећеност очувања отворене свјетске економије и закључење Доха рунди преговора, што је поновљено више пута и на наредним самитима Г20.

Прелиминарна истраживања показују да ни протекционизам у условима садашње економске кризе није у стилу отвореног трговинског рата као за вријеме Велике депресије. Неколико је разлога за то. Прво, начин одвијања међународне трговине у условима јако интегрисане и глобализоване свјетске привреде сам по себи онемогућава висок степен примјене политика *осиромашења сусједа*. Друго, мјера примјењиване у доба Велике депресије (царине и квоте) регулисане су на мултилатералном плану. Треће, отворена примјена *видљивијих* мјера протекционизма има за посљедицу одмазду трговинских партнера, и не мање значајно, у савременим условима постоји знатно већа могућност кориштења мјера фискалне и монетарне политике. Међутим, иако није дошло до отвореног трговинског рата, у условима савремене кризе интензивирани су примјени протекционистичких мјера, и то највише у облику разних софистицираних нецаринских баријера.

3. РАЗЛИЧИТИ КОНЦЕПТИ О ПОРАСТУ ПРОТЕКЦИОНИЗМА У УСЛОВИМА КРИЗЕ

3.1. Истраживања Свјетске трговинске организације

Од октобра 2008. године WTO уводи додатни мониторинг спољнотрговинских политика земаља. У јануару 2009. године изашао је први Извјештај генералног директора WTO о трговински повезаним дешавањима у условима економске кризе, у којем се даје преглед дешавања у домену спољнотрговинских политика земаља, као и листа побројаних новоуведених мјера разврстаних по земљама (World Trade Organization – WTOс). Серија ових отприлике четворомјесечних извјештаја објављује се и данас, а служи као подлога за годишњи извјештај који издаје Одбор за надгледање трговинских политика (енгл: *Trade Policy Review Body – TPRB*) под називом Преглед развоја у међународном трговинском окружењу – годишњи извјештај генералног директора (WTOд).

Закључак првог извјештаја директора WTO из јануара 2009. године био је да су земље у великој мјери успјеле да се уздрже од примјене протекционизма упркос домаћем притиску (WTOс, јануар 2009: 1). Забиљежено је неколико случајева подизања царина (и то до дозвољеног нивоа), као и само благи пораст увођења граничних и

изаграничних нецаринских баријера (енгл: *on-the-border* и *behind-the-border*). Основна помоћ која се пружала посусталим индустријама била је у форми финансијске помоћи из буџета, као што је случај са ауто-индустријом и финансијским сектором. Већ у свом другом извјештају из априла 2009. године, директор WTO упозорава на примјетан тренд појачане примјене мјера које директно или индиректно утичу на токове међународне трговине. Како се наводи „од новембра 2008. године дошло је до значајног клизања у протекционизам“ (WTOс, април 2009: 1). Пратећи даље извјештаје WTO, 2010. година била је година у којој је због опоравка привредног раста и јаког опоравка међународне трговине дошло до стабилизовања ситуације по питању ескалације протекционизма (WTOд, новембар 2010: 1). Међутим, због погоршања привредне ситуације у 2011. години поново долази до притиска на владе земаља за заштитом домаће привреде, чему према налазима WTO земље углавном успјешно одолијевају поштујући правила међународног трговинског система (WTOд, новембар 2011: 1).

Занимљиво је погледати процјену WTO о нивоу покривености свјетске трговине новоуведеним мјерама, при чему се посматрају само оне мјере које утичу на увоз.

Табела 1: Процент свјетске трговине покривен новоуведеним мјерама од избијања кризе

октобар 2008–октобар 2009.	новембар 2009 – средина октобра 2010.	средина октобра 2010 – средина октобра 2011.
1,01%	1,20%	0,87%

Извор: WTOд – World Trade Organization. *Overview of Developments in the International Trading Environment, Annual Report by the Director-General, Trade Policy Review Body*, новембар 2011. <<http://www.wto.org/>>.

Што се тиче врста дискриминаторних новоуведених мјера, пуна листа са детаљним објашњењем сваке од новоуведених мјера разврстаних по земљама може се наћи у поменутих извјештајима WTO. Сумарни приказ броја и врста дискриминаторних мјера евидентираних од стране WTO дат је у сљедећој табели.

Табела 2: Број рестриктивних мјера од октобра 2008. до октобра 2011. године (чланице и преговарачи за чланство у WTO)

Тип рестриктивне мјере	октобар 2008 – октобар 2009.	новембар 2009 – средина октобра 2010.	средина октобра 2010 – средина октобра 2011.
Трговински лијекови	184	122	129
Граничне мјере на увоз	105	62	126
Мјере у сектору извоза	20	25	64
Друго	15	13	20
Укупно	324	222	339

Извор: WTOд – World Trade Organization. *Overview of Developments in the International Trading Environment, Annual Report by the Director-General, Trade Policy Review Body*, новембар 2011. <<http://www.wto.org/>>.

Према званичном ставу WTO, не постоје разлози да се кризни протекционизам окарактерише као ескалирани протекционизам. У оваквом разоју догађаја WTO посебно наглашава своју улогу чувара међународног трговинског система. По питању улоге Свјетске трговинске организације и нивоа примјене протекционизма у условима глобалне економске кризе не постоји јединствен став. Поједини истраживачи (Messerlin 2009, Wolfe 2011) наглашавају улогу правила WTO и свјетског трговинског система,

док други (Evenett 2011, Erixon, Sally 2010, Gamberoni, Newfarmer 2009, Gregory et al 2010, Bussière et al 2010) имају сасвим опречан став када је ријеч о ескалацији протекционизма у условима кризе. По њима, не само да постоји знатно појачана примјена протекционизма у условима кризе, него се и недовољност правила WTO показала као значајан проблем у циљу спречавања ескалације. Појачану примјену протекционизма ови истраживачи посматрају кроз призму мјера *скривеног протекционизма*. Мјере скривеног протекционизма не крше правила WTO, или чак њима нису ни регулисане, па стога у извјештајима WTO нису ни забиљежене као дискриминаторне, али је једини циљ таквих мјера дискриминација иностраних конкурената. Своје закључке ови истраживачи углавном заснивају на другим изворима, а не на извјештајима које пружа WTO. Најчешће коришћена база података о примјењеним мјерама протекционизма у условима кризе је независна истраживачка иницијатива коју координише Центар за истраживање економске политике (Center for Economic Policy Research-CEPR), под називом *Global Trade Alert (GTA)*. Овај извор користи се и у сврхе овог рада, с обзиром на његову изузетну аналитичност, систематичност и садржајност.

3.2. Истраживања у оквиру пројекта *Global Trade Alert (GTA)*

GTA иницијативу чини мрежа свјетски признатих института и њихових еминентних истраживача, а подржана је од Свјетске банке и још неких међународних институција.³ Пројекат је почео са радом у новембру 2008. године управо као потреба за надгледањем кризом реafirмисаног протекционизма. Од тада, GTA отприлике четворомјесечно издаје сумарну публикацију о предузетим мјерама у условима кризе и до сада је објављено десет ових извјештаја.⁴ Налази GTA се у знатној мјери разликују од налаза које пружа WTO. Евидентиране мјере нису ограничене само на оне регулисане правилима WTO, већ на све мјере које утичу на токове међународне трговине. Мјере су разврстане у три категорије: црвене – засигурно дискриминаторне у односу на инострану конкуренцију, наранџасте – скоро сигурно дискриминаторне, и зелене – недискриминаторне мјере.⁵ Узорак земаља који покрива GTA чине скоро све земље свијета. Од новембра 2008. године када је GTA почео са радом, до новембра 2011. када је издан последњи извјештај, забиљежена је чак 2001 државна мјера, од чега:

- 1027 засигурно дискриминаторних мјера (црвене мјере),
- 490 скоро сигурно дискриминаторних мјера (наранџасте мјере),
- 484 недискриминаторних мјера (зелене).

Како се у извјештајима GTA наводи, ниво протекционизма је у условима кризе далеко већи него у преткризном периоду. Доказ за то је број дискриминаторних мјера који у кризном периоду превазилази број мјера либералног карактера и то у омјеру 3,5 напрема 1. Примијетимо да је број имплементираних дискриминаторних мјера забиљежен од стране GTA далеко већи од броја установљеног у WTO извјештајима: GTA наводи 1517 дискриминаторних мјера у односу на 885 колико их наводи WTO у периоду новембар 2008–новембар 2011. године.⁶

³ Слободан превод *Global Trade Alert* гласио би *аларм свјетске трговине* или *сигнали свјетске трговине*.

⁴ За детаљан преглед рада, начин праћења трговинских политика земаља на терену, извјештаја и публикација које пружа *Global Trade Alert* погледати на званичном сајту <<http://www.globaltradealert.org/>>.

⁵ Боје се користе као парадигма семафора, односно сигнализације која нам говори како да тумачимо коју мјеру

⁶ Истина је да узорак GTA обухвата нешто већи број земаља, али то је безначајна разлика, с обзиром да узорак WTO обухвата чланице и оне који преговарају за чланство што чини укупно 184 земље (нпр. у узорак WTO улази и Босна и Херцеговина, с обзиром да преговара за чланство).

Као што је претходно наведено, земље Г20 су се у новембру 2008. године у Вашингтону обавезале да ће се уздржати од примјене протекционистичких мјера. Истраживања ГТА показују да је од тада до данас у земљама Г20 имплементирана 781 дискриминаторна мјера, што значи да земље Г20 у просјеку сваки радни дан донесу по једну мјеру којом прекрше заједничку изјаву дату на самитима.

Од новембра 2008. године у извјештајима ГТА константно је упозоравано на пораст протекционизма и кршење обећања земаља Г20 и осталих земаља. Извјештаји који се односе на период већег дијела 2010. године показали су знаке смирења ситуације на терену, с обзиром да је тада дошло до опоравка привредне активности у већини земаља, те да је забиљежен брз опоравак обима међународне трговине од 9,5% у 2010. години у односу на пад од 12% из 2009. године (WTOa, 7. април 2011). Скорији извјештаји ГТА који се односе на развој догађаја с краја 2010. године и 2011. годину, констатовали су међутим да је примјена протекционистичких мјера поново интензивирана због могућности *другог таласа кризе* и неизвјесног привредног опоравка водећих земаља свијета.

У извјештају који покрива период од новембра 2008. године до септембра 2010. године, аутори ГТА су први пут процијенили проценат свјетског увоза који је покривен новоуведеним дискриминаторним мјерама. Ова иницијатива била је инспирисана налазима WTO који су константно наглашавали да је само мали проценат свјетске трговине погођен кризним мјерама, и то у износу око 2,2% свјетског увоза у наведеном периоду. Према конзервативној методологији кориштеној у ГТА извјештају, аутори су процијенили да само 22 дискриминаторне мјере, које су назване *џамбо* мјерама (енгл: *jumbo measures*), покривају чак 15% свјетског увоза. Ове *џамбо* мјере су оне које погађају велики број трговинских партнера и покривају велики дио свјетске трговине, према праговима које су поставили аутори у својој методологији (Evenett, Fritz 2010). Ово значи да је покривеност свјетског увоза свим дискриминаторним мјерама далеко већи од ових 15% које покривају само *џамбо* мјере. Осим тога, на основу ГТА базе података о новоуведеним црвеним мјерама од избијања кризе, Gregory и сарадници (2010) су процијенили да постоји статистички значајно негативан утицај новоуведених дискриминаторних мјера на онај дио свјетског увоза који је погођен овим мјерама. Њихова економетријска анализа показала је да су новоуведене мјере утицале на пад оног дијела свјетске трговине који покривају у износу од 8,5 процената (Gregory et al 2010: 21).

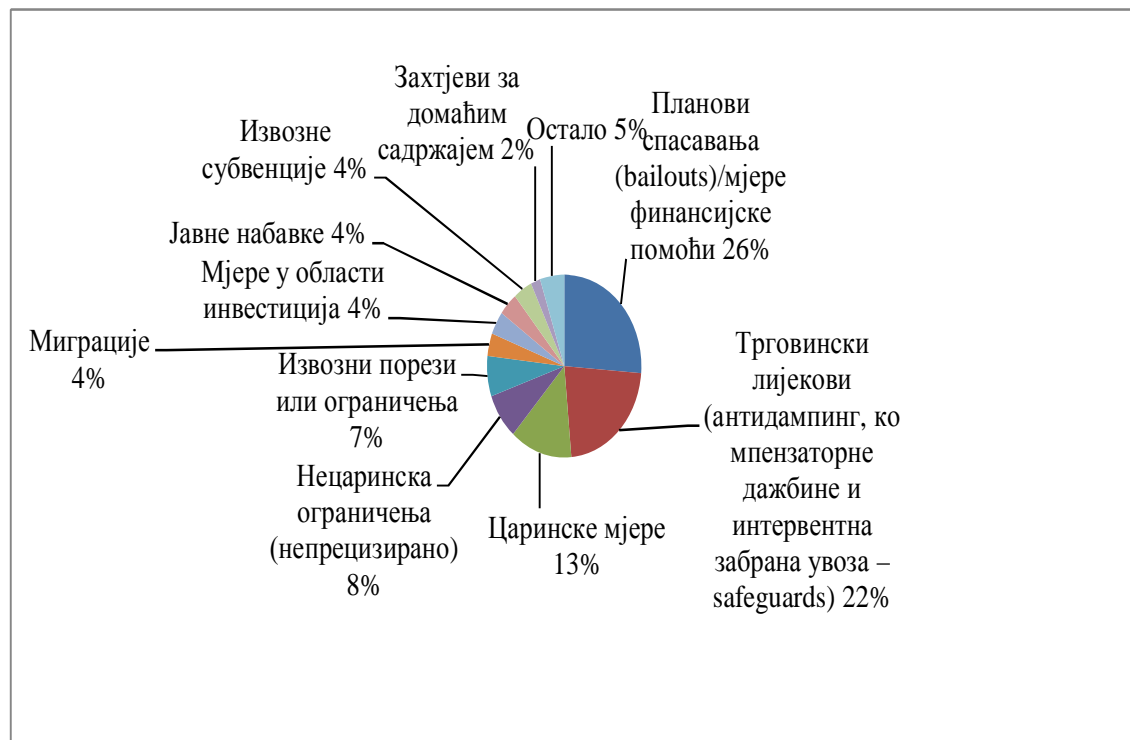
Занимљив је и начин на који се у извјештајима ГТА земље према различитим критеријима рангирају по штетности имплементираних дискриминаторних мјера, а сачињава се и листа земаља које су од избијања кризе трпјеле највише штете од протекционистичких мјера својих трговинских партнера⁷. Међутим, фокус анализе у овом раду јесу облици протекционистичких мјера које су најчешће имплементиране у условима глобалне економске кризе.

4. ВРСТЕ ПРИМЈЕЊИВАНИХ ПРОТЕКЦИОНИСТИЧКИХ МЈЕРА У УСЛОВИМА КРИЗЕ

С обзиром да је циљ рада установити специфичности и тенденције у примјени протекционистичких мјера у условима глобалне економске кризе, у овом дијелу анализирају се врсте мјера које су према налазима ГТА базе података биле највише примјењиване. На сљедећем графика приказана је структура по врстама примјењених дискриминаторних (црвених) мјера протекционизма свих земаља које улазе у узорак ГТА.

⁷ Преглед се даје у свим ГТА извјештајима; последњи преглед дат је у десетом извјештају (CEPR, новембар 2011); доступно на <<http://www.globaltradealert.org/>>.

Графикон 1: Структура имплементираних мјера протекционизма од новембра 2008. до новембра 2011. године

Извор: CEPR-Centre for Economic Policy Research. *Global Trade Alert*, ed. Simon J. Evenett, новембар 2011. доступно на <<http://www.globaltradealert.org/>>.

Примјећујемо да су државни финансијски пакети помоћи (енгл: *stimulus measures* и *bailouts*) били далеко најзаступљенији вид дискриминације. Иако је можда голим оком тешко утврдити њихов дискриминаторни карактер, за разлику од мјера код којих је то очигледно (забрана увоза на примјер), наглашавамо да се ради о црвеним, односно дискриминаторним мјерама. Од укупно 295 дискриминаторних мјера овог типа, чак 201 мјера односила се на нефинансијски сектор. Ово истичемо јер је грешка повезати мјере државне финансијске помоћи само са спасавањем банкарског сектора и сектора осигурања. Заједно са извозним субвенцијама и јавним набавкама, које такође представљају финансијски притисак на буџетска издвајања, ове мјере представљају око 34% кориштених дискриминаторних мјера, или сваку трећу примијењену мјеру. Мада неке од ових мјера нису директно кршиле формална трговинска правила, то не умањује њихов дискриминаторан карактер и сврстава их у ред скривених мјера заштите.

Трговински лијекови (антидампинг, компензаторне дажбине и интервентна заштита увоза) су друга најчешће кориштена мјера са 22% од свих кориштених мјера. Раније кризе и рецесије показале су да је уобичајено да се мјере овог типа интензивније примјењују у таквим условима (Bown 2010). Иако дозвољене правилима WTO, злоупотреба ових мјера под кринком нелојалне конкуренције очигледан је примјер како се може на извјестан начин заштитити циљани сектор привреде без кршења правила, али на дискриминаторан начин. Онај дио мјера покренут искључиво са таквим циљем, припада мјерама скривеног протекционизма.

Царинске мјере представљају тек сваку осму имплементирану штетну мјеру или 13 процената свих имплементираних мјера. С обзиром да су у току уругвајске рунде преговора земље претходно биле спустиле царине значајно испод лимита прописаних од стране WTO, сви примјери подизања царина у кризи кретали су се у оквиру тако дозвољених лимита (Evenett 2011: 12). Очигледно је да простора за практиковање протекционизма из времена Велике депресије нема, те су земље прибјегле другим софистициранијим и мање очигледним мјерама заштите.

Видимо да су *друге нецаринске баријере*, достигле завидан ниво примјене од 8%, а у посљедњем извјештају наглашена је њихова појачана примјена у будућем периоду (тзв. *measures in the pipeline – протекционизам у цијеви*)⁸. Додајмо овом да употреба техничких баријера у трговини (енг. *technical barriers to trade – ТВТ*) и санитарских и фитосанитарских стандарда (енг. *sanitary and phytosanitary standards – SPS*), које су на графикону укључене у уоквиру ових 5% осталих мјера, обухвата 4% од свих употребљених мјера. Уколико се врши злоупотреба ових мјера, односно уколико се оне користе искључиво у циљу дискриминације иностраних произвођача, овакве мјере заштите представљају један од облика *скривеног протекционизма*.

Мјере у *сектору извоза* (порези и рестрикције на извоз и субвенције извоза) такође су биле значајно примјењиване чинећи 11% од укупно имплементираних штетних мјера, на шта су осим ГТА извјештаја, упозорили и извјештаји WTO.

5. АНАЛИЗА ПРИМЈЕНЕ СПЕЦИФИЧНИХ МЈЕРА ПРОТЕКЦИОНИЗМА У УСЛОВИМА КРИЗЕ

Како је немогуће детаљније обрадити све врсте мјера примјењиваних у кризи, у овом дијелу рада дубље се анализирају мјере чија је примјена на неки начин обиљежила кризу, а за које сматрамо да ће и у будућности представљати значајне и често коришћене инструменте ограничавања међународне трговине.

Огромна финансијска издвајања из буџета памтиће се као најзначајнија карактеристика садашње кризе. Ако је одговор на кризу тридесетих година прошлог вијека био у облику царинског рата, за данашњу кризу карактеристичан је *рат фискалним издвајањима* (Evenett, Jeny 2009: 81). Иако су финансијска пакети помоћи били неопходни да би се умањили штетни ефекти глобалне економске кризе, проблем ових издвајања биле су контроверзне клаузуле *купуј домаће* у оквиру мјера јавних набавки и пакета помоћи.

Најчешће помињана дискриминаторна мјера јавних набавки је она са клаузула *купуј америчко* (енгл: *Buy American*) садржана у америчком стимулативном пакету помоћи (American Recovery and Reinvestment Act of 2009). Она подразумијева да јавни радови који су финансирани из стимулативног пакета помоћи морају користити искључиво амерички произведен челик, жељезо и друга производна добра. Иако нобеловац Paul Krugman (2009) не види велики проблем ове клаузуле у контексту слободне трговине, консензус на страни европских и канадских произвођача је да се ради о мјери упереној на штету неамеричких произвођача. Како наводе Garry Hufbauer и Jeffrey Schott (2009), *Buy American* клаузула је само проузроковала контрамјере трговинских партнера.

Питање јавних набавки регулисано је плурилатералним споразумом о јавним набавкама (енгл: *The Agreement on Government Procurement-GPA*) који је до сада потписало 37 земаља чланица и оних који преговарају за чланство у WTO (укључујући земље Европске уније). Званичан став WTO о питању *Buy American* клаузуле је да се не ради о дискриминаторној мјери, али то према бројним аналитичарима и истраживачима не елиминише дискриминаторан карактер ове мјере. Сљедећи случај дискриминаторне клаузуле јесте *купуј кинеско* клаузула (енгл: *Buy Chinese*). Наиме, у јуну 2009. године Кинеска национална комисија за развој и реформе издала је обавијест у којој се тражи од јавних институција на свим нивоима власти да примијене *купуј кинеско* правило у свим набавкама из стимулативног пакета помоћи. Правило *купуј домаће* у пакетима помоћи примијењено је и у случају Алжира, Аустралије, Бразила, Парагваја, Нигерије,

⁸ То су оне мјере чија је примјена најављена законском и другом регулативом, али имплементација тек треба да наступи.

Турске, Јужне Африке, Украјине, Русије, Индонезије, Казахстан, Уругваја, Канаде. Многе од ових земаља су потписнице GPA споразума.

Очигледно да је су земље кроз своје пакете помоћи и јавне набавке са клаузулом *кунуј домаће* вршиле дискриминацију иностране конкуренције у великој мјери. Како се наводи и у самим извјештајима WTO, регулисање јавних набавки ставиће се у центар њених активности у наредним декадама (WTOб, јун 2010). Потреба додатног регулисања јавних набавки произилази из чињенице да јавне набавке на свјетском нивоу представљају око 15-20% укупне економске активности земаља (WTOб, новембар 2011).

Иако неке од ових мјера не крше правила WTO, очигледан циљ им је дискриминација иностраних конкурената, те су од стране GТА истраживача у већини случајева класификоване као *црвене* мјере. С обзиром на њихов дискриминаторан карактер, али и чињеницу да су недовољно регулисане правилима WTO, ово их сврстава у ред мјера *скривеног протекционизма*.

Сљедећа мјера на коју желимо да укажемо јесу *конкурентске девалвације* (*депресијације*) као специфична мјера протекционизма, чија је употреба, иако не отворено, додатно интензивирана у условима глобалне економске кризе. База GТА експлицитно евидентира ову мјеру, али само онда када су девалвације у режиму фиксног девизног курса отворено најављене, док основни проблем ове мјере постоји код индиректних мјера потцјењивања валуте у случају средишњих режима девизних курсева или флукутирајућих режима. Конкурентском девалвацијом повећава се цјеновна конкурентност домаћих производа, а тиме и њихова тражња. Међутим, како објашњава Arvind Subramanian (2009), уколико једна земља изврши конкурентску девалвацију, може се очекивати да и земље које су угрожене таквом мјером предузму контрамјере, што у коначници може да доведе до тзв. рата валута (енг. *currency war*). Синтагму рат валута први је, у контексту кризних збивања, јавно употребио бразилски министар финансија Guido Mantenga у септембру 2010. године. Он је тада у свом говору упозорио да се свијет налази у опасности од рата валута који даље пријети да узрокује погубнији трговински рат међу земљама (The Telegraph, 28. септембар 2010). На примјену конкурентских девалвација упозоравано је у више наврата и у извјештајима WTO и GТА, али су оба извјештаја подбацила када је ријеч о конкретној евиденцији, односно билежењу ове мјере и земаља које је примјењују. Наиме, ради се о монетарном феномену, а не класичној мјери трговинског протекционизма. У вријеме када пишемо овај рад (новембар/децембар 2011. године), актуелност теме конкурентских девалвација, на коју је опет и не случајно упозорио Бразил, одиграва се у оквирима WTO. Бразил, као чланица WTO, у септембру ове године, затражио је да се питање конкурентских девалвација у будућности стави под надзор ове институције, што данас није случај (The Wall Street Journal, 15. новембар 2011). Питање кретања девизних курсева тренутно је у надлежности Међународног монетрног фонда, при чему не постоји утврђен правац кретања девизног курса сваке појединачне земље нити санкције за евентуално непоштовање. С обзиром да девизни курсеви утичу на кретање међународне трговине, захтјев Бразила, о којем ће се у оквиру WTO још расправљати у првом кварталу 2012. године, чини се као оправдан (WTOб, 25. новембар 2011). Такође, оправданост лежи и у чињеници да ниједна званична међународна институција не служи као форум за дебату по овом питању. Додатни проблем ове мјере, а што је сврстава у мјере *скривеног протекционизма*, јесте што се цјеновна конкурентност путем девизног курса може постићи на разне начине, и најчешће не отвореним директним мјерама. Спектар мјера којима се валута одржава потцијењеном, осим директних мјера (девалвација и интервенције на девизном тржишту у циљу депресијације) обухвата чешће кориштене индиректне мјере – капиталне контроле, квантитативно лабављење новчане масе (енг. *quantitative easing*), константно одржавање валуте на одређеној циљано ниској вриједности и неочекивано жељено слабљење

узроковано привредним кретањима (примјер еврозоне). Управо су на ове индиректне мјере конкурентских девалвација упозорили званичници Бразила, мислећи при том на потцијењеност долара узорковану мјерама квантитативног лабављења у САД, која за собом вуче ионако потцијењен јуан због његове везаности за долар, те слабљење евра узроковано дужничком кризом у еврозони које никог у Европи није разочарало. Заправо, слабљење евра увелике радује њемачке и француске извознике⁹. Сматрамо да је изузетно битно указати на овај инструмент заштите као један од специфичних облика скривеног протекционизма, а који је у условима кризе добио још више на значају. С обзиром на непостојање јединствене свјетске валуте и стварање мултиполарности у међународном монетарном систему, ова мјера ће и у будућности представљати једну од значајних баријера у међународној трговини.

Мјера коју такође анализирамо на овом мјесту, која у ГТА бази није експлицитно наведена јер спада у оквир непрецизираних нецаринских баријера, јесте мјера *зеленог протекционизма* (енгл: *green protectionism*). Како наводи UNCTAD (2010: 12), постоји растући број нецаринских баријера повезаних са стандардима у области животне средине, који се примјењују како на финалне производе тако и на процес производње и сектор услуга. У условима кризе примијећена је интензивнија употреба ове мјере, а односи се на кориштење политика у области заштите животне околине, али на дискриминаторан начин, штитећи домаће произвођаче на штету иностране конкуренције (Evenett, Whalley 2009). С обзиром да се уведе под изговором очувања околине, а да је дискриминаторни карактер ових мјера тешко доказив, ову мјеру бисмо такође сврстали под мјере *скривеног протекционизма*. Карактеристичан примјер кризне мјере *зеленог протекционизма* био је европски *карбон* порез, чији је очигледан циљ осигурање конкурентности европским фирмама у односу на неевропске¹⁰ (Krugman 2010). Осим увођења стандарда, финансијско подстицања *зеленог* сектора у кризним стимулативним пакетима помоћи такође је значајно, учествујући у просјеку за све земље са чак око 16%, док је овај износ у кинеском стимулативном пакету помоћи чак 40% (Steenblik 2010: 249). Јавне набавке из стимулативних пакета помоћи у кризи такође су садржавале клаузуле о преференцијама које се дају подстицању „зеленог“ пословања. Значај пословања у сектору животног окружења (енгл: *environmental business*) је неупитан јер према процјенама које наводи UNCTAD (2010) величина овог тржишта износи између 2 и 10 процената свјетског друштвеног производа (зависно како се врши процјена), а предвиђа се раст од 5% годишње у наредних 10 година. Податак да је кинеско тржиште животне средине друго по величини у свијету (након тржишта САД) и заузима 13,5% укупног свјетског *environmental* тржишта, говори у прилог чињеници да ће оно представљати тржиште будућности. Како ће тема заштите животне средине добијати све више на значају, очекује се да ће и *зелени протекционизам* заузимати још значајнију улогу као један од облика савременог протекционизма.

⁹ За дубљу анализу односа водећих свјетских валута и питање рата валута погледати у Драган Глигорић и Јелена Тешић (2011).

¹⁰ *Карбон* порез предвиђа стопу пореза на увозни производ пропорционално емисији угљен-диоксида која је неопходна да би се произвео тај производ. Ово је примјер очигледног фаворизовања европских произвођача који се морају придржавати ЕУ *environmental* правила, у односу на произвођаче који то не морају у својим земљама, јер ЕУ правила подразумијевају дозволе за емитовање количине угљен-диоксида.

6. ЗАКЉУЧАК

Иако је евидентно дошло до реафирмације протекционизма у условима последње кризе, истраживање спроведено у овом раду показује да у стручним и научним круговима за сада не постоји јединствена оцјена у којој мјери се то десило. Нејединствен став о питању ескалације протекционизма произлази из чињенице што се протекционистичке мјере у савременим условима јављају у облику разних софистицираних нецаринских баријера чије је увођење нетранспарентно, а ефекти теже мјерљиви. Другачије речено, појам скривеног протекционизма који је анализиран у раду, онемогућава да се егзактно установи у ком нивоу је протекционизам ескалирао у кризи. Оно што се пак може закључити, а што је било у фокусу овог рада, јесте *начин* на који су се земље штитиле у условима кризе. Анализирајући тип примјењиваних мјера лако је уочити диверзификованост и широку лепезу нецаринских баријера савременог протекционизма, за разлику од доминантно царинског протекционизма Велике депресије. Поменути *скривени* или *мрачни* карактер савременог протекционизма подразумева да је тешко открити и документовати овакве форме дискриминације. Такве мјере су често слабо или нису никако регулисане правилима WTO и проблем ових мјера, како је то сликовито објаснио водећи јапански економиста Shujiro Urata (2009), је то што „успијевају да лете испод радара WTO“. Овакав скривени протекционизам би се слободно могао назвати меркантилизмом 21. вијека.

Еволутивни карактер протекционизма и у случају последње кризе је потврђен, с обзиром да су земље путем софистицираних баријера настојале да заштите домаћу привреду. Тренд примјене протекционистичких мјера и даље иде у правцу сталног изналагања нових нецаринских форми заштите. У овом раду указано је само на неке специфичне форме протекционизма за које сматрамо да ће и у будућности представљати значајне баријере у међународној трговини. Прије свега, ту мислимо на финансијске пакете помоћи, односно јавне набавке са дискриминишућом клаузулом *купуј домаће, зелени протекционизам* и конкурентске девалвације (депресијације).

Осим питања улоге Свјетске трговинске организације у циљу спречавања ескалације протекционизма, о којем такође не постоји јединствен став, можда је битније закључити да ће даља либерализација међународне трговине, на мултилатералном плану, због утицаја кризе бити додатно успорена. Иако је тренд успоравања либерализације примијећен и у деценији која је претходила кризи, чији је очигледан индикатор немогућност закључења Доха рунде преговора, процес даље либерализације додатно је отежан са кризом, нарочито у области различитих и додатно развијених нецаринских форми протекционизма. Мада се већина земаља често декларативно залаже и тежи либерализацији режима међународне трговине, истраживање у овом раду показује да је меркантилизам 21. вијека у пракси већине земаља и те како присутан.

ЛИТЕРАТУРА

- Baldwin, R and Evenett, S.J.** 2009. "Don't let murky protectionism stall a global recovery: Things the G20 should do." *Politics, Economics and Global Governance. Policy Paper no. 3*, European Commission.
- Baldwin, E.R.** 1986. "The New Protectionism: A response to Shifts in National Economic Power." *NBER Working Paper no. 1823*, Cambridge: National Bureau for Economic Research.
- Bhagwati, J.** 2010. "Protectionist Myths." *Project Syndicate*, 3 Jul 2010 (pristup, decembra 2011. godine) <<http://www.project-syndicate.org/commentary/bhagwati1/English>>
- Bjelić, P.** 2004. *Necarinske barijere u međunarodnoj trgovini*, Beograd: Prometej.
- Bown, P.C.** 2010. "Taking Stock of Antidumping, Safeguards, and Countervailing Duties 1990–2009.", *Policy Research Working Paper WPS5436*. Washington: The World Bank.
- Bussière, M. et al** 2010. "Protectionist Response to the Crisis Global Trend and Implications.", *Occasional Paper Series no. 110 / may 2010*. Frankfurt: European Central Bank.
- Dadush, U.** 2009. "Resurgent Protectionism: Risks and Possible Remedies.", *Policy Outlook March 2009*, The Carnegie Endowment for International Peace.
- Deutsche Bank** 2009. "Back to the bad old days? The return of protectionism." *Deutsche Bank Research, June 2009*. Frankfurt: Deutsche Bank.
- Erixon, F.** 2009. "Containing Creeping Protectionism: A Realist Agenda for the G20.", *Policy Briefs no. 01/2009*. Brussels: The European Centre for International Political Economy ECIPE.
- Erixon, F. and Sally, R.** 2010. "Trade, Globalization and Emerging Protectionism Since The Crisis.", *Working Paper no. 02/2010*. Brussels: The European Centre for International Political Economy ECIPE.
- Evenett, J.S. and Whalley, J.** 2009. "Resist green protectionism. or pay the price at Copenhagen." u *The collapse of global trade, murky protectionism, and the crisis: Recommendations for the G20*, VoxEU.org publication, CEPR, 93–98.
- Evenett, J.S. and Jenny, F.** 2009. "Bailouts: how to discourage a subsidies war.", u *The collapse of global trade, murky protectionism, and the crisis: Recommendations for the G20*, VoxEU.org publication, CEPR, 81–86.
- Evenett, J.S. and Wermelinger, M.** 2010. „A snapshot of contemporary protectionism: how important are the murkier forms of trade discrimination?." u *Rising Non-Tariff Protectionism and Crisis Recovery*, eds. Mia Mikic i Martin Wermelinger, 8–27, Bangkok: United Nations Publications, The Asia-Pacific Research and Training Network on Trade.
- Evenett, J.S. and Fritz, J.** 2010. „Jumbo“ Discriminatory Measures and the Trade Coverage of Crisis-Era Protectionism." u *Unequal Compliance: The 6th GTA report*, ed. Evenett, J. Simon. London: Centre for Economic Policy Research.
- Evenett, J.S.** 2011. "Did WTO Rules Restrain Protectionism During the Recent Systemic Crisis?." *Discussion Paper Series 8687*, Centre for Economic Policy Research.
- Gamberoni, E. and Newfarmer, R.** 2009. "Trade Protection: Incipient but Worrying Trends." *Trade Notes 37*. International Trade Department World Bank.
- Gligorić, D. i Tešić, J.** 2011. "Pojavni oblici i efekti konkurentskih devalvacija u uslovima krize." rad sa konferencije *Kriza kao izazov za kreiranje novih strategija i politika*, Acta Economica 14, Banja Luka: Ekonomski fakultet.
- Gregory, R. et al** 2010. "Trade and the Crisis: Protect or Recover." *Journal of International Commerce, Economics and Policy no. 2*, 165–181.
- Hamilton, B.C.** 1988. "Restrictiveness and International Transmission of the "New" Protectionism.", u *Issues in US-EC Trade Relations*, eds. Baldwin, E. Robert, Carl B. Hamilton, Andre Sapir, Chicago: University of Chicago Press.
- Hufbauer, C.G and Schott, J.J.** 2009. "Buy American: Bad for Jobs, Worse for Reputation.", *Policy Brief no. PB 09-2*. Peterson Institute for International Trade.
- Krugman, P.** 2009. „Protectionism and stimulus (wonkish).", *The New York Times*, 1 February 2009. (pristup 11. decembra 2011. godine). <<http://krugman.blogs.nytimes.com/2009/02/01/protectionism-and-stimulus-wonkish/>>.
- Krugman, P.** 2010. "Building a Green Economy" *The New York Times*, 7 April 2010. (pristup 11. decembra 2011. godine). <<http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11-Economy-t.html?pagewanted=all>>.
- Messerlin, A.P.** 2009. "A significant slippage in protectionism? Not yet." *Policy Brief 12 May*. Groupe d'Economie Mondiale at Science.
- Mikic, M. and Wermelinger, M.** 2010. "Rising Non-Tariff Protectionism and Crisis Recovery." *United Nations Publications*. Bangkok: The Asia-Pacific Research and Training Network on Trade.
- Prlić, J. i Marić, Ž.** 2008. *Međunarodna ekonomija*, Mostar: Sveučilište u Mostaru, Ekonomski fakultet.

- Salvatore, D.** 2009. *Međunarodna ekonomija*, deveto izdanje, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Steenblik, R.** 2009. "Green Growth, Protectionism, and the Crisis" u *Effective Crisis Response and Openness: Implications for the Trading System*, eds. Evenett, J. Simon, Bernard Hoekman i Oliver Cattaneo, London: Centre for Economic Policy Research, 249–263.
- Subramanian, A.** 2009. "The Perils of New Mercantilism", *Peterson Perspectives-Interviews on Current Topics*, Washington: Peterson Institute for International Economics, 14 January 2009 (pristup, decembra 2011. godine).
<<http://www.iie.com/publications/papers/pp20090114subramanian.pdf>>.
- Tešić, J. i Gligorić, D.** 2010. "Državni protekcionizam kao barijera izlaska zemalja iz globalne krize.", rad sa naučne konferencije *Uslovi i ograničenja oporavka od globalne krize*, Acta Economica 12, Banja Luka: Ekonomski fakultet.
- The Telegraph** 2010: "Brazil warns of world currency war." 28 September 2010. (pristup, 1. decembar 2011. godine).
<<http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/8029560/Brazil-warns-of-world-currency-war.html>>.
- The Wall Street Journal** 2010: "WTO To Examine Whether Trade Rules Limit Currency Manipulation" 15 November 2011. (pristup, 16. decembar 2011. godine).
<<http://online.wsj.com/article/BT-CO-20111115-709788.html>>.
- UNCTAD** 2010: "International Trade After the Economic Crisis: Challenges and New Opportunities". United Nations Publications UNCTAD/DITC/TAB/2010/2. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.
- Urata, S.** 2009. "Battling Protectionism in the Global Financial Crisis.", *Global Asia*, September 2009, pristup 17. decembra 2011. godine.
- <http://www.globalasia.org/V4N3_Fall_2009/Shuji_ro_Urata.html>.
- Wolfe, R.** 2011. "Did the protectionist dog bark? Transparency, accountability, and the WTO during the global crisis." *Policy Report March 2011*. Stockholm: Entwined.
- World Trade Organization (WTOa)** 2011: "Trade growth to ease in 2011 but despite 2010 record surge, crisis hangover persists." 7 April 2011. (pristup, 17. decembar 2011. godine).
<http://www.wto.org/english/news_e/pres11_e/pr628_e.htm>.
- World Trade Organization (WTOb)** 2011: "WTO to organize seminar on exchange rates and trade" 25 November 2011. (pristup, 16. decembar 2011. godine).
<http://www.wto.org/english/news_e/news11_e/dec25nov11_e.htm>.

Извјештаји о протекционистичким мјерама у условима кризе:

CEPR – Centre for Economic Policy Research. *Global Trade Alert*, ed. Simon J. Evenett, десет периодичних издања (јун 2009 – новембар 2011), доступно на <<http://www.globaltradealert.org/>>.

World Trade Organization (WTOc). *Report to the TPRB from the Director-General on the Financial and Economic Crisis and Trade-Related Developments*, Trade Policy Review Body, Geneva: WTO. осам периодичних издања (јануар 2009 – новембар 2011), доступно на <<http://www.wto.org/>>.

World Trade Organization (WTOd). *Overview of Developments in the International Trading Environment, Annual Report by the Director-General*, Trade Policy Review Body, три годишња издања (за 2009, 2010 и 2011. годину), доступно на <<http://www.wto.org/>>.

WTO, OECD, UNCTAD. *Report on G20 Trade and Investment Measures*: више периодичних издања (септембар 2009 – мај 2011), доступно на <<http://www.wto.org/>>.